

Pag-aakda ng Isla ng Panay Bilang Pook ng Paglaban: Ang mga Binalaybay ni Mayamor / Maya Daniel / Roger Felix Salditos

*The Island of Panay as a Place of Conflict:
The Poems of Mayamor/Maya Daniel/Roger Felix Salditos*

KARLO MIKHAIL I. MONGAYA

ABSTRAK

Layunin ng artikulo ko na ipakilala sa mga iskolar at mambabasa ng panitikan ng Pilipinas si Roger Felix Salditos (1958-2018), isang rebolusyonaryong martir, pintor at manunulat mula sa Kabisayaan na mas kilala sa kaniyang mga sagisag-panulat na Mayamor at Maya Daniel. Dahil sa kaniyang bokasyon bilang rebolusyonaryo na kumilos pangunahin sa kanayunan ng Isla ng Panay, mababasa lamang sa mga publikasyon ng kilusang rebolusyonaryo ang kalakhan ng mga sulatin ni Salditos. Ibinabahagi ng aking artikulo ang ilang datos hinggil sa buhay ni Salditos at historikal na naratibo ng rebolusyonaryong pakikibaka sa Isla ng Panay na kaniyang kinilusan sa loob ng apat na dekada. Sinusuri ko ang kaniyang mga binalaybay na inilathala sa koleksiyong *50: Mga Binalaybay ni Roger Felix Salditos (Mayamor / Maya Daniel)* (2020) upang ilahad ang katangian ng mga ito bilang mga aktibong interbensiyon sa pag-aakda sa Isla ng Panay bilang isang natatanging pook ng paglaban ng mga masang anakpawis na manggagawa, magsasaka, at katutubong Tumandok. Samakatwid, mababasa sa kaniyang mga binalaybay kapwa ang pag-uugat sa mga lokal na praktika, kaalaman, at wika at ang pagdurugtong ng mga ito sa isang pambansa at internasyonalistang rebolusyonaryong simulain. Tinutugunan, sa gayon, ng paglathala ng salin ni Kerima Tariman sa mga tula ni Maya ang pagsasantabi ng isang mahalagang tinig na kumakatawan sa talaban ng katutubong pampanitikang tradisyon at mapagpalayang simulain ng kilusang rebolusyonaryo sa kanayunan ng Kabisayaan.

Mga Susing Salita: Roger Felix Salditos, Panitikang Pilipino, Panitikang Hiligaynon, Isla ng Panay, Tumandok

ABSTRACT

My article aims to introduce Roger Felix Salditos (1958-2018), a revolutionary martyr, painter, and writer from the Visayas who is better known by his pen name Mayamor and Maya Daniel, to scholars and readers of Philippine literature. For a long time, Salditos' writings can only be read in the publications of the revolutionary movement because of his vocation as a revolutionary who has been active in the countryside of Panay Island. My paper presents some facts about the life of Salditos and the historical narrative of the revolutionary struggle in Panay Island which he was involved in for four decades. I analyze his poetry published in the collection *50: Mga Binalaybay ni Roger Felix Salditos (Mayamor / Maya Daniel)* (2020) as active interventions in the writing of Panay Island as a particular terrain of resistance by toiling masses of workers, peasants, and indigenous Tumandok. In conclusion, I read in his poetry both a rooting in local practice, knowledge, and language and their linking and raising to a national and internationalist revolutionary project. The publication of Kerima Tariman's translation of Maya's poetry thus addresses the marginalization of an important voice who embodies the mingling of indigenous literary tradition and the emancipatory vision of the revolutionary movement in the Visayan countryside.

Keywords: Roger Felix Salditos, Kerima Tariman, Philippine Literature, Hiligaynon Literature, Panay Island, Tumandok

Mas kilala ng kaniyang mga mambabasa si Roger Felix Salditos (1958-2018) sa mga sagisag-panulat na Mayamor at Maya Daniel. Bunga ito ng katangian ng kaniyang bokasyon bilang isang buong-panahon na rebolusyonaryo na kumikilos sa kanayunan ng Isla ng Panay sa mahigit na apat na dekada mula sa panahon ng diktadurang Marcos. Kinailangan niyang kumilos nang lihim at alagaan ang kaniyang tunay na identidad habang ginagampanan ang mga rebolusyonaryong tungkulin hanggang sa inabutan na nga siya ng mga armadong ahente ng estado noong 15 Agosto 2018 at pinatay kasama ang anim na iba pang rebolusyonaryo sa bayan ng San Jose, Antique. Isang beterano ng armadong pakikibaka na isinusulong ng Partido Komunista Pilipinas-Bagong Hukbong Bayan-Pambansa Demokratikong Prente ng Pilipinas (PKP-BHB-PDPP), mailulugar ang panulaan, panulat, at sining-biswal na likha ni Salditos bilang isang manunulat, makata, pintor, at rebolusyonaryong manggagawang pangkultura.

Binabasa si Maya pangunahin sa hanay ng kilusang rebolusyonaryo, sa Kanlurang Kabisayaan at maging sa pambansang saklaw, at sa labas nito sa maliit na sirkulo ng mga tagahanga sa mga pangunahing sentrong urban sa Iloilo, Capiz, at Aklan. Nailathala ang mga binalaybay at iba pang sulatin ni Maya sa mga lihim na publikasyon tulad ng *Ulos*, ang kultural na folio ng kilusang rebolusyonaryo, *Daba-Daba*, ang rehiyonal na pahayagan ng Partido sa Isla ng Panay, at *Sublak*, ang rebolusyonaryong kultural na magasin sa Panay. Nailathala rin ang ilan niyang mga binalaybay sa *Busay*, ang pampanitikang folio ng University of the Philippines Visayas sa Miag-ao, Iloilo at ang mga tula niyang Ingles sa literary section ng *Manila Times* at *Magos*, isang magasing onlayn. Bago siya lumantad sa isang public Facebook account at sa isang Wordpress.com blogsite noong taong 2015¹, mababasa ang bulto ng mga sulatin ni Maya sa mga publikasyon ng kilusang rebolusyonaryo at mga piraso ng papel na ibinabahagi sa mga kakilala, kaibigan, at kasama.

Hindi naging bahagi ng anumang nailathalang antolohiya ng panitikang Filipino o Hiligaynon ang mga binalaybay at iba pang sulatin ni Maya bagaman nabanggit siya sa mga kritisismong pampanitikan ni Gelacio Guillermo (G. Guillermo, "Ibahin ang Paksa?") na nakatuon din naman sa panitikan ng kilusang rebolusyonaryo. Bagaman bentahe ni Maya ang pagkakaroon ng malinaw na komunidad ng mambabasa, sukatan din ng kawalan ng pagkilala sa kaniyang mga akda ang tipo ng sulatin at paksang kinikilala bilang bahagi ng mga itinuturing na larangang pampanitikan ng Pilipinas. Samakatwid, marka ito na malayo pa ang kailangang abutin para sa pagpapalaganap ng tinatawag

ni Renato Constantino na kontra-kamalayan at paghahawan ng espasyo para dito sa mga dominanteng institusyong pangkultura. Pumapasok din dito ang patuloy na hamon ng pagpapahalaga sa pag-aaral ng panitikan mula sa mga rehiyon bilang bahagi ng pagkakamit ng mas buong pag-unawa sa kultural na tereyn ng Pilipinas (Mojares, “An Immodest Proposal for Literary Studies” 109). Mahalaga, sa gayon, ang ginawang paglathala ng UP Sentro ng Wikang Filipino - Diliman (UP SWF Diliman) ng 50: *Mga Binalaybay ni Roger Felix Salditos (Mayamor / Maya Daniel)* (2020) na isinalin ni Kerima Lorena Tariman mula sa Hiligaynon at Ingles patungo sa Filipino. Maituturing itong makabuluhang ambag sa pagsusulong ng makabayang at demokratikong bisyon ng nasyong Pilipino bilang binubuo ng taumbayan, lalo na ng mga uring anakpawis at mga taga-rehiyon, na nagbubuklod sa militanteng paglaban sa nang-aapi at nagsasamantala sa kanila. Pangunahin kong susuriin ang mga binalaybay na nilalaman ng librong ito na maituturing na isang natatanging produksiyong pampanitikan na nagpapakilala kay Maya sa mundong pampanitikan at akademiko.

Inihahandog ng mga rebolusyonaryong puwersa sa pamumuno ng PKP ang pambansa demokratikong pakikibaka na may sosyalistang perspektiba bilang lunas sa pagpapatuloy ng dayuhang dominasyon sa ating ekonomiya, politika, at kultura sa kabila ng pagkakaloob ng pormal na kalayaan sa Pilipinas noong 1946 at sa kaakibat nitong pagpapanatili ng domestikong piyudalismo at burokrata kapitalismo. Para sa mga rebolusyonaryo, ang pangigingabaw ng imperyalismo at mga lokal nitong kasosyong uri na malalaking burgesya komprador-panginoong maylupa ang humahadlang sa pagkamit ng tunay na repormang agraryo para sa mga magsasaka, pambansang industriyalisasyon na makapagbibigay ng disenteng kabuhayan sa mga manggagawa, at makapagtitiyak sa mga karapatan at serbisiyong panlipunan para sa taumbayan. Kailangan sa gayon, ayon sa kilusang rebolusyonaryo, ang isang demokratikong rebolusyong bayan sa pamamagitan ng isang matagalang digmang bayan na magpapalaya sa sambayanang Pilipino mula sa imperyalistang dominasyon at nagtataguyod sa demokratikong aspirasyon ng mayorya. Dahil handang gumamit ang mga naghaharing uri ng dahas at pasismo upang supilin ang lehitimong panawagan ng taumbayan, idinidiin ng mga rebolusyonaryo ang pangangailangan para sa paglulunsad ng armadong pakikibaka bilang pagpapatuloy

sa di-tapos na rebolusyong 1896 (Sison, “Philippine Society and Revolution” 133–35).

Bahagi ng gayong rebolusyonaryong proyekto ang pangangailangan para sa paghuhubog ng isang “bagong pangmasang sining at panitikan” bilang sangkap ng pangkabuuang pagsusulong ng demokratikong rebolusyong bayan (Montañez 9). Ang gayong tunguhin sa larangang pampanitikan ay bahagi ng mas malawak na pambansa demokratikong kilusang propaganda na nagpapalaganap ng mga rebolusyonaryong prinsipyo at tinatanganan nito ang diwa ng rebolusyong pangkultura o pagpapalaya ng kaisipan ng mambabasa mula sa mga dominanteng ideolohiya at kultura na bumihag sa kanila (Sison, *Struggle for National Democracy* 220). Itinuturing ko ang sarili ko bilang kalakbay ng ganitong kritikal na tunguhin. Nakasandig ang aking papel sa kritikal na panunuring pampanitikan hinggil sa mga sulatin ng kilusang rebolusyonaryo na inilatag nina Gelacio at Alice Guillermo. Pinatatampok nito ang pagkilala sa partikular na katangian, yaman at potensiyal ng panitikan na nilikha sa laylayan ng mga dominanteng institusyong pangkultura at binabasa at pinapalaganap pangunahin sa hanay ng mga masang anakpawis na manggagawa, magsasaka, pambansang minorya, maralitang lungsod, at iba pang inaaaping uri't sektor na nag-oorganisa, nagmumulat, at kumikilos para sa rebolusyonaryong panlipunang pagbabago.

Mula sa ganitong balangkas ko ilalahad sa susunod na mga seksiyon ng papel ang maikling pagtalunton ng mga bakas sa buhay ni Maya bilang isang rebolusyonaryo at ang kinapapalooban niyang kasaysayan ng rebolusyonaryong pakikibaka sa Isla ng Panay, ang katangian ng produksiyong pampanitikan na kinakatawan ng panulaan at mga sulatin ni Maya, at ang tematikong pananaliksik sa mga binalaybay na nakalakip sa 50: *Mga Binalaybay ni Roger Felix Salditos (Mayamor / Maya Daniel)*. Binabasa ko ang panulaan ni Salditos bilang aktibong interbensiyon sa pag-aakda sa Isla ng Panay bilang isang natatanging pook ng paglaban ng mga masang anakpawis na manggagawa, magsasaka, at katutubong Tumandok. Pinapatampok ko ang katangian ng kaniyang mga binalaybay bilang kapwa nakaugat sa mga lokal na praktika, kaalaman, at wika at pagdurugtong ng mga ito sa isang pambansa at internasyonalistang rebolusyonaryong simulain.

PAGLAKI AT PAGKAMULAT SA ISLA NG NEGROS

Noong 29 Mayo 2021², ibinahagi sa aking pakikipanayam sa kabiyak ni Roger Felix Salditos na si Ruth Salditos ang mga detalye ng kuwento ng kaniyang kabataan, paglaki, at pagkamulat sa Isla ng Negros. Nasaklaw nito ang panahon ng panunungkulan ni Ferdinand Marcos Sr. bilang pangulo sa kaniyang unang dalawang termino noong 1965 at 1969 at bilang diktador mula noong 1972.

Ininilang si Felix noong 12 Oktubre 1958 sa lungsod ng Ilog, Negros Occidental, sa isang maralitang pesanteng pamilya ng mga debotong Katoliko. Ang kaniyang ama na si Jesus Salditos ay maralitang mangingisda at pana-panahong magsasaka habang mananahi naman ang inang si Elena Velasco. Si Felix ang panganay na anak sa mga magkakapatid na sina Jesusa, Maxima, Euphresina, at Jena.

May malaking tatak sa buhay ni Felix ang malawak na di-pagkakapantay-pantay sa Negros na nagmula sa ekonomiyang plantasyon na ipinataw ng mga dayuhang mamumuhunan sa Isla sa panahon ng kolonyalismong Espanyol. Hinayaang lumalim at lumaganap ang gayong kaayusan sa ilalim ng kolonyalismong Amerikano at matapos ipagkaloob sa Pilipinas ang nominal na kalayaan. Noong dekada '70 at '80, makikita sa Negros ang 68 porsiyento ng kabuuang produksiyon ng asukal sa buong bansa (National Federation of Sugar Workers 7). Sa isang banda, hawak pa rin ng iilang makapangyarihang pamilya ang malalapad na mga asyenda na nakatuon sa produksiyon ng asukal para sa eksport. Sa kabilang banda, nananatiling walang lupa ang pamilya ng mga manggagawang bukid na ilang henerasyon nang nagtatrabaho sa mga plantasyong ito (Wright at Labiste 2).

Hindi nakapagtataka na natuto si Felix na magtrabaho sa murang edad. Kinailangan niyang tulungan ang ama sa pagsasaka, pangingsda, pangangarpintero, at maging sa pagtitinda ng isda sa bayan bilang pandagdag sa kita ng kanilang pamilya. Ngunit hindi ito naging hadlang sa paglinang ng kaniyang kultural na sensibilidad. Ayon sa panayam kay Ruth, malaki ang impluwensiya ng kaniyang ina sa paghubog ng kaniyang pagmamahal sa sining at panitikan: “Habang sanggol pa lamang, hinayaan si Felix na maglaro ng mga krayola sa banig habang gumagawa ang ina sa makinang panahi. Dito naging pamilyar si Felix sa mga kulay.”

Sa kabila ng mahirap na sitwasyong pinansiyal, tiniyak ng kaniyang ina ang regular na subskripsiyon sa *Hiligaynon*.³ Paborito niyang manunulat sa *Hiligaynon* si Magdalena Jalandoni. “Binabasahan niya ng magasin ang ina habang nasa kama lalo na kung inaalagaan ang nakababatang mga kapatid o kung may sakit. Kung kaya sa murang edad na anim ay marunong nang magbasa si Felix,” dagdag ni Ruth.

Sa pagpasok ni Felix sa elementarya, hindi lamang akademikong gantimpala ang kaniyang nakuha kundi pagkilala rin sa kaniyang artistikong kasanayan sa sining-biswal. Nagpatuloy ang kaniyang pagkahilig sa sining sa hayskul sa pamamagitan ng sining-biswal at kaligrapiya: “Upang mabili ang mga pangangailangan sa paaralan at magkaroon ng pambaon, kumita siya mula sa mga drowing at proyektong ipinagagawa ng mga kaklase.”

Dahil din sa malalim na pagkakasangkot ng kaniyang ina sa simbahan, nakakuha si Felix ng iskolarsyip sa Simbahang Katoliko upang maipagpatuloy ang pag-aaral sa kolehiyo dahil hindi na siya mapaaral ng pamilya. Sa pagpasok ni Felix sa Holy Heart Seminary sa lungsod ng Bacolod, higit pang nahasa ang likas na kahusayan sa sining, lalo na sa pagpinta at pagguhit. Pilosopiya ang kinuha niyang kurso at kasabay ring nabuksan ang kaniyang isipan sa mas malalim na usapin tungkol sa mga suliraning panlipunan. Sa seminaryo siya natutong lumubog at makipamuhay sa mga maralitang komunidad bilang isang seminarista. Dito namulat si Felix sa pakikibaka ng mga maralitang manggagawang bukid sa mga plantasyon.

Sa katunayan, sinuportahan ng herarkiya ng Simbahang Katoliko ang diktadura ni Marcos, bagaman may pahayag ng pagkabagabag sa mga pagmamalabis ng rehimen. Kabilang sa mga ito ang paglabas ng Administrative Council of the Catholic Bishops Conference ng isang pastoral letter noong 26 Setyembre 1972, ilang araw matapos ipataw ang batas militar (Durkheim at Felix 418–24). Ngunit ang tulak din ng simbahan para tumugon sa usapin ng hustisyang panlipunan na napormalisa sa Ikalawang Vatican Council mula 1962-1965 ang humikayat sa mga taong-simbahan na harapin ang hamon na maging makabuluhan sa pamamagitan ng pakikisangkot sa mga pakikibaka ng taumbayan laban sa mga mapang-aping panlipunang estruktura (Young 66–71).

Ito ang konteksto sa paglahok ng maraming mga pari, madre, seminarista,

at iba pang taong-simbahan, kabilang na si Felix, sa pag-oorganisa at pagpapakilos ng mga maralita. Tampok sa tagpong ito ang pagtatayo ng Basic Christian Communities (BCCs), paggamit sa mga relihiyosong ritwal tulad ng misa at prusisyon bilang plataporma ng protesta, at pagbubuo ng mga institusyon katulad ng Task Force Detainees, na nag-ambag sa pagpapalakas ng kilusang anti-diktadura.

Pinatindi ng pagpataw ni Marcos ng batas militar ang mga kontradiksiyong panlipunan sa pagitan ng uring magsasaka at mga asenderong panginoong maylupa. Pinaboran ng naghaharing administrasyong Marcos ang pangunahing kroni nito sa industriya ng asukal, si Roberto Benedicto, na namuno sa National Sugar Trading Authority (NASUTRA) na itinatag sa bisa ng Presidential Decree 1971 (De Dios 100). Hindi pinaunlad ng mga asendero ang produktibong kapasidad ng industriya na nakasalalay pa rin sa manwal na murang lakas-paggawa at nang bumagsak ang presyo ng asukal sa pandaigdigang pamilihan noong 1974 at 1976, ibayong kahirapan at gutom ang naranasan sa Isla ng Negros (Wright at Labiste 26).

Ang matinding kahirapan sa Negros ang materyal na batayan ng walang katumbas na pagsulong ng rebolusyonaryong digmang bayan sa isla, at mahalagang konteksto sa rebolusyonaryong pagmumulat kay Felix. Matapos itatag ang PKP at BHB noong 1968 at 1969, naitatag ang hiwalay na rehiyonal na pormasyon nito sa isla ng Negros noong 1975. Nauna nang naitatag ang lokal na organisasyon ng PKP sa Kanlurang Visayas noong 1971 kung saan saklaw kapwa ang mga isla ng Negros at Panay. Naipundar naman ang mga pundasyon ng armadong pakikibaka sa isla ng Panay noong 1973.

Hindi na tinapos ni Felix ang kaniyang edukasyon sa seminaryo. Taong 1979 nang magpasya siyang buong-panahong kumilos para sa kilusang rebolusyonaryo. Nadeestino siya sa Panay at tuloy-tuloy nang kumilos sa susunod na apat na dekada, pangunahin sa gawaing propaganda-edukasyon ng Partido.

Lumitaw lang ulit sa publiko si Felix saglit bilang dokyumentor sa naganap na lokalisadong usapang pangkapayapaan sa lungsod ng Iloilo sa pagitan ng administrasyon ni Pangulong Corazon Aquino at ng kilusang rebolusyonaryo noong 1986. Tampok na pangyayari sa tagpong ito ang asasinasyon ng militar kay Jose Percival Estocada Jr., isa sa mga lumitaw na negosyador sa panig ng kilusang rebolusyonaryo, sa lungsod ng Iloilo

noong Hulyo 1986. Kilalang makata sa wikang Hiligaynon, inilathala ang mga tula ni Estocada gamit ang pangalang Servando Magbanua sa koleksiyong *STR: Mga Tula ng Digmang Bayan sa Pilipinas* (Firmeza et al. 119–40).⁴

Sa panahong ito rin nagkakilala si Felix at Ruth Salditos sa gitna ng isa sa mga pinakamalaking lakbayan sa Panay. Nakakordon sila sa loob ng simbahan ng Sta. Teresita nang nilapitan ni Felix si Ruth upang manghiram ng gitara. Si Felix ang tumugtog ng gitara habang si Ruth ang kumanta. Pagkalipas ng ilang panahon, nakatanggap si Ruth ng liham na nagpapahayag ng intensiyon na ligawan siya. Kinasal sila noong 12 Oktubre 1987.

REBOLUSYONARYONG PRODUKSIYONG PANGKULTURA

Simula sa panahong ito ay naging kilala na si Felix sa mata ng publiko bilang si Mayamor at sa kalaunan bilang si Maya Daniel, sa pamamagitan ng kaniyang presensiya sa blog at Facebook. Habang walang nailalathalang detalyadong salaysay hinggil sa buhay ni Maya bilang rebolusyonaryo dahil sa lihim na katangian ng rebolusyonaryong gawain, puwedeng makapagbigay ng mga pira-pirasong impresyon ang kaniyang mga sulatin hinggil sa kaniyang buhay sa kanayunan at sa kaniyang praktika ng pagsusulat na mahigpit ding nauugnay sa kaniyang bokasyon bilang rebolusyonaryo.

Ang nilalaman ng *50: Mga Binalaybay ni Roger Felix Salditos (Mayamor / Maya Daniel)* ay maliit na bahagi lamang ng tinatayang mahigit 500 niyang mga binalaybay at dose-dosenang mga sanaysay, reportahe, dagli, at iba pang mga sulating natipon ng kaniyang pamilya, mga kaibigan, at mga kasama. May 210 tinipong binalaybay ang mababasa sa unang tomo ng isang di-nailathalang manuskrito na koleksiyon ng mga binalaybay at iba pang sulatin ni Maya.

Nakabalangkas ang mga formalistang dogma sa paghihiwalay ng teksto sa kontekstong sosyo-historikal at buhay ng awtor. Higit na makabuluhan sa kaso ni Maya ang pagsisikap ng kritikal na panunuring pampanitikan na lampasan ang gayong formalismo dahil sa mismong katangian ng pambansa demokratikong panitikan na, ayon kay Gelacio Guillermo (*Ang Panitikan ng Pambansang Demokrasya The Literature of National Democracy* 17–20) ay, nagdidiin sa pagiging kagyat na ginagamit sa pagpapakilos

sa mga partikular na mga tagpo, sa pagiging saksi sa mga karanasan sa loob ng kilusang rebolusyonaryo, at sa pagbabahagi sa mga kongkretong detalye ng buhay at pakikibaka ng masang lumalaban.

Bilang manunulat na sakop ng kilusang rebolusyonaryo, ang mga sulatin ni Maya ay “dumaan sa pagsusuri ng mga responsableng organo ng pamumuno sa kilusan at pinalaganap sa pamamagitan ng mga opisyal na publikasyong pambansa, panrehiyon o pansektor” (G. Guillermo, “Introduksyon” xxiv). Ayon kay Ruth, isa sa mga unang gawain ng kabiyaik ay bilang kawani na kolektibong itinalaga upang maglathala ng *Daba-Daba*, ang rehiyonal na pahayagang pampartido na unang lumabas noong 1977. Nagsusulat si Maya pangunahin ng mga artikulo at ulat kaugnay ng kaniyang mga rebolusyonaryong gawain gamit ang Hiligaynon na siyang wikang rehiyonal sa Panay at Negros at naiintindihan kapwa sa kalunsuran at sa kanayunan. Nagsusulat din siya sa Ingles. Matatas siya sa Hiligaynon at nakakapagsalita rin ng Kinaray-a, Aklanon, at Filipino.

Ayon kay Maya, sa isang email-panayam noong 25 Agosto 2017⁵, indibidwal na inisyatiba niya ang pagsusulat ng binalaybay ngunit hinihikayat din ng kolektibo sa kilusang kinabibilangan. Ang mga binalaybay niya ay binabasa sa mga selebrasyon ng kilusan tulad ng anibersaryo o parangal sa mga yumaong kasama, at iba pang mga kolektibong okasyon. Isinalin din niya mula sa Ingles ang mga tula nina Ho Chi Minh at Mao Tse-tung patungong Hiligaynon.⁶ Kinikilala siya ni Tomas Talledo, makata at retiradong guro sa Unibersidad ng Pilipinas Visayas, bilang pinakamahasag na makata mula sa hanay ng kilusang rebolusyonaryo na nagsusulat sa wikang Hiligaynon.

Inilarawan ni Ruth ang kabiyaik bilang mapagpakumbaba, tahimik, at seryoso pero may masayahing personalidad, mga katangiang tumatagos sa kaniyang mga likhang-sining at binalaybay. Tatak din ng estilo ng paggawa ni Maya ang disiplina sa pagkukusang tapusin ang anumang planong gawain sa itinakdang oras. Ikinatuwa rin niya ang kolektibong paggawa ng mga likhang-sining katuwang ang mga kasamang artista, lalo na sa pag-iisip ng konsepto para sa mga mural na gagamitin sa mga pagkilos at aktibidad ng kilusan. “Nakuha niya ang pagmamahal ng lahat ng mga tao sa paligid niya sa paraan ng pagtrato at paglalaan ng oras sa kanila. Masigasig niyang ibinabahagi ang kaalaman hinggil sa sitwasyong pampolitika, pagsusuri sa mga pangyayari, at danas na nakaugat sa buhay ng masa,” wika ni

Ruth.

Samakatwid, ang pampanitikang praktika ni Maya ay hindi hiwalay sa kaniyang katungkulan sa kilusang rebolusyonaryo. Hindi ito hinulma sa loob ng mga dominanteng institusyong pangkultura na naggagawad ng titulo at prestihiyo ayon sa mga elitistang kalakaran, pamantayan, at panlasa (R. Guillermo, “Panimula” xii-xiii). Ang mismong praktika ng pagsusulat, distribusyon, at resepsiyon nito ay hinulma sa mga pangangailangan ng rebolusyonaryong proyekto. Kaakibat nito ang mga “materyal na limitasyon ng walang katapusang pagkilos; ng pagtugon sa pangangailangan ng ibang gawain; ng pagsasaalang-alang sa mambabasa; at ng mga pagkakataon at sirkumstansiya” (Hau 258).

Ngunit ang ilang materyal na mga hadlang na ito ay tinangkang alpasan ni Maya sa pamamagitan ng pagmomobilisa ng suporta mula sa mga kaibigan at tagasuporta mula sa lungsod na nagpapadala ng mga gamit tulad ng papel, pinta at mga brush sa kanayunan. Noong una silang nagkakilala, hindi alam ni Ruth na makata at artista ang kaniyang magiging kabiyaik. Nalaman na lamang niya ito sa maagang bahagi ng kanilang buhay mag-asawa at simula noon ay tinulungan niyang mapaunlad ang kasanayang ito sa pamamagitan ng pagbibigay ng mga materyales, konting kapital, pag-oorganisa ng mga eksibit at pagbebenta ng mga likhang-sining.

Habang malinaw na nakaugat sa posisyonalidad ni Maya bilang rebolusyonaryong manggagawang pangkultura, sinikap din ng kabiyaik na si Ruth na mabigyan ng pagkilala ang kaniyang mga likhang-sining sa mas malawak na publiko bilang bahagi ng pagpapalaganap ng rebolusyonaryong sining at kultura. Nagwagi si Felix sa mga kompetisyon na tinanggap ni Ruth sa kaniyang ngalan.⁷ Tampok ang mga sining-biswal ni Maya sa ilang serye ng eksibisyon sa Iloilo na inorganisa ng Iloilo Arts Council, Iloilo Museum, at iba pang lokal na mga artista mula 1988. Itinanghal din ang kaniyang mga likhang-sining na para sa mga Tumandok sa West Visayas State University noong 2009 at sa University of the Philippines Visayas noong 2017 (Bañez, “Tumandok Waterlore in RF Salditos Brushstrokes”; Devilles; Encontro).

Ipinapakita ang repleksibong paglalahad ng mga materyal na kondisyon ng panulat ni Salditos na hinuhubog ng rebolusyonaryong pakikibaka sa binalaybay na “Ang Hilwalaybay Ko” na isinalin ko bilang “Ang Malayang Taludturan Ko” (Tingnan sa Apendiks):

Nagsusulat ako
 Hindi sa mesa
 Kundi habang nakagapang sa lupa;
 Hindi gamit ang kompyuter
 Kundi sa kaha ng sigarilyo at gilid ng pahayagan;
 Hindi sa mapayapang lugar
 Kundi sa gitna ng matagalang digmang bayan;
 Hindi sa maginhawang kwarto
 Kundi sa walang-hangganang gubat
 Na walang ilaw ng bumbilya
 Ngunit nasa ilalim ng tanglaw ng buwan;
 Hindi ako nagtutula
 Na bitbit ang diksyonaryo;
 Na may maraming panahon
 Para sa pagpalawak ng imahinasyon;
 Sa pagpapadalisay ng mga silabiko
 At mga linyang may perpektong tugma
 Na ayon nga sa mga napag-aralan ko —
 Dahil tumutula ako hindi sa papel
 Kundi sa gatilyo ng baril;
 Sinusulat ko ito sa madaling araw
 Para sa isang selebrasyon sa hapon
 Kasama ang masa.
 Ang mga berso ko ay nasa bulsa
 Habang nagmamartsa kami sa gabi
 Maaari itong mabasa sa pagtawid sa ilog, o sa ulan
 Ang malayang taludturan —
 Kung talagang malaya —
 Mababasa, mabubulok, at makakalimutan
 Walang kaso dahil ito'y nagkaroon ng silbi
 At kung kinakailangan ay maaaring lumikha ng bago
 At ito kahit walang prosodyo
 Ay mahapdi sa ulo ng mga kaaway
 Ngunit musika naman
 Para sa inaapi at sinasamantala.
 (Akin ang salin)

Sa dakong huli, nagtagal nang mahigit apat na dekada ang pagdudulot ni Salditos ng sakit ng ulo sa sunod-sunod na mga rehimen mula kay Marcos hanggang kay Duterte. Natigil lamang ang kaniyang rebolusyonaryong pagkilos nang pinaslang siya ng mga militar at pulis sa Atabay, San Jose, Antique noong hatinggabi ng 15 Agosto 2018. Pito silang di-armadong kadre ng CPP sa isla ng Panay na pinatay ng mga puwersa ng 301st Infantry Brigade Intelligence Task Group ng Philippine Army at mga pulis ng San Jose: kasama niya sina Eldie Labinghisa, Karen Ceralvo, Liezl Bandiola, Peter Mecinas, Jason Talibo, at Jason Sanchez.

Ayon sa militar, napaslang ang “Antique 7” matapos ang isang 33-minutong labanan sa pagitan ng awtoridad at mga rebelde. Ngunit pinabulaanan ito ng grupong Karapatan na iginigiit na isang masaker ang naganap: sa fact-finding mission lumabas na binaril sa ulo ang pito nang malapitan (Burgos; Panay News).

PAG-AAKDA NG ISLA NG PANAY BILANG POOK NG PAGLABAN

Limampung tula ang tinipon at isinalin ni Kerima Tariman (1979-2021), rebolusyonaryong martir, manggagawang pangkultura, at makata upang maging bahagi ng librong *50: Mga Binalaybay ni Roger Felix Salditos (Mayamor / Maya Daniel)* bilang pagkilala sa ika-50 anibersaryo (noong 2018) ng rebolusyonaryong Partido na kinabibilangan ng makata. Dito hinango ang pamagat ng kasalukuyang libro. Lahat-lahat, aabot sa 124 ang mga tula ni Salditos, kalakip ang orihinal at mga salin ni Kerima sa Ingles at Filipino, na mababasa sa kasalukuyang koleksiyon.

Ipinanganak sa Legazpi, Bicol noong 1979, dating editor si Kerima ng *Philippine Collegian* sa Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Tinipon ang mga tula ni Kerima sa *Pag-aaral Sa Oras: Mga Lumang Tula Tungkol Sa Bago* na inilabas ng High Chair noong 2018. Nauna nang naisama sa nabanggit na libro ang ilan sa mga salin ni Kerima sa 50 kabilang ang mga binalaybay na “Kapiraso Lamang ang Kanilang Langit,” “Bulubundukin,” “Pangangamkam sa Lupang Ninuno ng mga Tumanduk,” at “Ang Kislap ng Patay na Alitaptap ay Hindi Namamatay.” Sa kasamaang palad, pinaslang na rin ng militar si Kerima sa isang engkuwentro sa mga komunistang rebelde sa Barangay Kapitan Ramon, Silay sa Negros Occidental nitong 20 Agosto 2021.

Mula sa kaniyang panunungkulan bilang manunulat sa kampus, kung saan nabilanggo pa siya noong 2000-2001 dahil sa pananaliksik sa kalagayan ng mga komunidad ng mga magsasaka sa Isabela (Subingsubing at Cinco), tuluyan nang sumampa si Kerima bilang pulang mandirigma na nadestino sa rehiyon ng Bicol noong 2003. Bumalik lamang siya sa Kamaynilaan noong 2011 nang dakpin ng militar ang kaniyang banang si Ericson Acosta. Pinamunuan niya ang kampanya para sa paglaya ni Acosta na nakamit matapos ang dalawang taon (Negros Island Regional Committee, Communist Party of the Philippines). Sa mga panahong ito isinalin ni Kerima si Maya sa pagitan ng mga gawain sa kilusang magsasaka. Noong 2018, bumalik na ulit si Kerima sa mga larangang gerilya sa Negros kung saan kumilos siya hanggang sa kaniyang brutal na pagkakapaslang.⁸

Binuksan ang 50: *Mga Binalaybay ni Roger Felix Salditos (Mayamor / Maya Daniel)* sa panimula ni Jose Ma. Sison, Tagapangulong Tagapagtatag ng PKP. Nakalakip naman sa Apendiks ang mga pahayag ni Concha Araneta, tagapagsalita ng PDPP sa Isla ng Panay, at ulat na inilathala sa *Ang Bayan*, pambansang diyaryo ng PKP, tungkol sa pagmasaker sa “Antique 7”. Meron ding tala si Tomas Talledo hinggil sa ilang mahahalagang tagpo sa buhay ni Salditos. Ang tula ni Sonya Gerilya para kay Maya ang huling piyesa sa libro.

Mahalaga ang papel ni Kerima bilang tagasalin upang maipahiwatig ang diwang ipinapahayag ng mga tula ni Maya sa iba pang wika. Tinipon at isinalin ni Kerima ang mga binalaybay sa kaniyang libreng oras sa pagitan ng mga pulong, iskedyul, pagkilos, pag-oorganisa, pagsusulat, at iba pang mga gawain sa mga kinabibilangang organisasyon.⁹ Para sa

kilusang rebolusyonaryo na kinapapalooban kapwa ni Kerima at ni Maya, ang pagsasalin ng mga akda patungo sa pambansang wika ay may mahalagang papel sa pagtugon sa pangangailangan ng kilusan para sa pagpapalaganap sa wikang naiintindihan ng karamihan sa iba’t ibang dako ng bansa. Sa pamamagitan nito’y mas marami ang naaabot ng mga mapagpalayang sulatin na nagpapataas ng pampolitikang kamalayan at ideolohikal na kahandaan ng mga kasapi nito upang isulong ang rebolusyon (De Villa 72-74).¹⁰

Mapapansin na kalakhan ng mga isinalin ni Kerima ay mga tulang nailathala sa Facebook account at blog ni Maya Daniel hanggang sa unang hati ng 2018. Obserbasyon mismo ni Kerima na karamihan sa mga nabasa niyang tula ni Maya ay nasa Ingles (Tariman, “#RevolutionGo: Tungkol Sa Makabayang Panitikan Sa Panahon Ng Facebook, Twitter at Instagram”): 28 sa 50 tula na nakalakip sa 50 ay orihinal na nakasulat sa Ingles. Ang ilan dito ay unang nailathala gamit ang pangalang Maya Daniel. Lumabas ang “Old Unwritten Love Poem,” “Mountain Has Life” at “Morning Star” sa *The Manila Times* habang lumabas naman ang “Somewhat a Love Poem” at “Verse #3” sa *The Sunday Times*. Sa Ingles isinulat ang kalakhan ng mga bagong tula ni Salditos dahil sa target na mga mambabasa sa social media at mga publikasyon sa internet (Talledo, “Felix Salditos (1958-2018), the Poet Mayamor Daniel of Panay Island”).

Mababasa sa mga binalaybay ni Maya ang mga tema na hindi maihihiwalay sa konteksto ng kaniyang buhay bilang isang rebolusyonaryo: ang kawalan ng hustisya na dinaranas ng mga katutubong Tumandok at masang anakpawis sa isla ng Panay, ang armadong pakikibaka, at pang-araw-araw na buhay sa loob ng kilusang rebolusyonaryo. Ang mga tampok na temang ito ay kinakatawan sa mismong paghahati ni Kerima sa librong 50: *Mga Binalaybay ni Roger Felix Salditos (Mayamor / Maya Daniel)* sa tatlong mayor na bahagi: “Tumanduk / Natives / Katutubo”; “Inaway Banwa / People’s War / Digmang Bayan”; at “Handumanan / Memorial / Alaala.”

Ipinangalagay ni Gelacio Guillermo ang gayong tunguhin bilang “tugong estratehiko ng panulaan” na nagpapatampok sa “pangangailangan ng malawakan at matagalang paghahanda at pagpapaunlad ng lahat ng puwersa para tiyakin ang kaligtasan at tagumpay ng kilusan” (G. Guillermo, “Ibahin ang Paksa?”). Masisilayan ito, halimbawa, sa “Lumilikha Tayo ng Sariling Daan na Laging

Tumutumbok sa Tahanan ng Bawat Magsasaka” kung saan inilahad ang proseso ng paglulunsad ng digmang nakasalalay sa lakas at suporta ng masang magsasaka:

Nagmartsa kami nang may katiyakan,
Mataas ang diwa at handang magpunyagi.
Kabisado ang tereyn, ang mga padron,
Mga sapa, ilog, at laberinto ng bundok.
Tiyak na marami pang ganitong martsa at labanan.
Magpupursut ang kaaway ngunit
Lumilikha tayo ng sariling daan
Na laging tumutumbok sa tahanan
Ng bawat magsasaka—
Ang ating base na lunsaran
ng mas marami pang labanan
Sa kinabukasan
(Salditos, 50: *Mga Binalaybay Ni Roger Felix Salditos*
/Mayamor / Maya Daniel) 135)

Paglalahad naman sa mga bagabag na idinudulot ng tag-ulan sa mga magsasaka bunga ng atrasado at piyudal na katangian ng agrikultural na produksiyon, bagay na dudulo sa pagbuhos ng baha ng paglaban, ang naging tuon ng “Apirmasyon”:

sige, bumuhos pa, ulan, sapagkat kami ay magiging baha
mag-aalsa, sasalakay kasama ng putik at mga rurok
na magbubuklod upang magbago itong lipunan,
pumuputok sapagkat kami ang rebolusyon sa kasalukuyang panahon! (65)

Ang imahen ng bundok bilang tahanan ng digmang bayan ng mga inaapi ang tampok sa mga tulang “May Buhay ang Bundok” (74), “Bulubundukin” (75), at “Ang Bundok Ang Ating Tanglaw” (78) habang ang mga gubat naman ang tuon sa “Gubat sa Aking Loob” (82) at “Nanghihimasok ang Kaaway sa Mahiwagang Kakahuyan” (84). Lumilitaw sa mga tulang ito ang naratibo ng digma sa kanayunan bilang tagahulma ng magigiting na mga rebolusyonaryo, gaya nang malinaw na ipinahiwatig sa tulang “Dito Ako Magpapatatag sa Kanayunan”:

Ganyan talaga, Tay, ang pamumundok, sagot ko,
Sa huli, masasanay rin ang katawan at paa
Gaya ng inyong talampakang kinakalyo na
Sa pakikipagbuno sa putik at bato
Napanday ang matatag na paninindigan
Sa pakikipagsagupa sa karalitaan
Lahat ng unos ng buhay ay iyong sinuong
Nakibaka, lumahok sa digma para lumaya

At dito ako’y kasama ninyo
Dito ako magpapatatag ng paninindigan sa kanayunan
Magpapatigas ng gulugod, magpakalyo ng palad
Magpakapal ng balat sa dahas ng digma
Magpakapal ng kalyo sa aking balik
Sa pagpasan ng armas at mga bala
Dito magkukunot ng kulubot sa noo
Tanda ng umaalon na diwa
Kumukulong kalooban
(Salditos 2020, 97-98).

Mula sa paglalahad ng mga tereyn ng digma, mas mga instrumento ng pakikidigma ang pinapaksa ng tulang “Nangungusap ang Baril ng Pulang Mandirigma”:

Putok na tumutunton sa hustisya't katarungan
Putok na magpapabago sa mga hangganan
Putok na kinatatakutan ng mga haciendero
Putok na nakapagpapanginig sa mga kumprador burgesya
Putok na ikinabalisa ng mga imperyalista
Putok na magpapatuloy hanggang sa gumuho
Ang lahat ng haligi ng mga pwersa ng reaksyon
At makumpleto ang pambansa-demokratikong rebolusyon. (120)

Maging ang mga elehiya ni Maya na inalay sa alaala ng mga kasama ay ibinalangkas ayon sa gayong rebolusyonaryong tunguhin. Basahin, halimbawa, ang "Nariyan ka lamang sa mga Dahon, sa mga Bulaklak" na nag-aalala sa mga pinagsamahan at bakas ng namartir niyang kasama sa mga bagay na makikita sa tereyn na patuloy na kinikilusan ng mga rebolusyonaryo:

maaalala kita
sa bawat tumitiklop na dahon
sa bawat talakayan kasama ang masa
na naglalarawan sa mga ugat na problema
na siyang dahilan
ng iyong pagbagtas sa landas
ng armadong pakikibaka
at ng luha na nananahan sa iyong mga iniwan
hinarap mo ang hamon ng katarungan
at nagpakatatag sa harap ng kaaway
sa harap ng panganib
sa harap ng unos
ang hamon ng panahon—
sinundan ko ang iyong mga inusal
na pumukaw sa kabataan
ngayo'y nauunawaan na nila
na ika'y hindi basta lamang naglaho
gaya ng bula, sa gitna ng kawalan
nariyan ka lamang sa mga dahon
sa mga bulaklak, sa tubig, sa patag
sa kabundukan..sa mithi ng masa
para sa tunay na kalayaan. (206)

Makikita rin ang gayong estratehikong tanaw sa "Indi Kita Basta Mataltal sang Kaaway," isang binalaybay na isinulat ni Maya bilang tugon sa pagdeklara ni dating Pangulong Gloria Macapagal-Arroyo noong 2006 ng ultimatum para sa pagwawakas ng PKP-BHB sa loob ng dalawang taon. Isinalin ko itong "Hindi Tayo Bastang Madurog ng Kaaway" (Tingnan sa Apendiks). Mahalagang elemento sa binalaybay na ito, na makikita rin sa ibang tula't binalaybay ni Maya, ang pagpopook sa rebolusyonaryong digmang kaniyang nilalahukan sa lugar at kasaysayan ng pakikibaka sa Isla ng Panay:

Hindi tayo bastang madurog,
Sa atake ng reaksyon
Malayo na ang ating narating
Tayo'y patuloy na sumusulong
Mula sa huling putok
Ng HMB sa Nalbugan
Ang bagang lumiyab sa mga putok
Ng BHB sa Guinlakan,
Pabatid sa muling pagbangon
Ng rebolusyonaryong kilusan.
(Akin ang Salin)

Dito tinutukoy ni Maya ang historikal na partikularidad ng Isla ng Panay bilang ang tanging rehiyon sa labas ng Luzon kung saan nakaugat ang armadong pakikibaka na pinangunahan ng lumang PKP at ng kaniyang armadong grupo, ang Hukbong Mapagpalaya ng Bayan (HMB), sa huling mga taon ng dekada '40. Natamo ng kilusang ito ang historikal na pag-atras sa mga unang taon ng dekada '50 dahil sa mga internal na pagkakamali at matinding represyon ng estado. Tumutukoy ang huling putok ng HMB sa Nalbugan, Bingawan, Iloilo sa raid ng militar laban sa 18-kataong platun sa komand ni Coronacion "Waling-Waling" Chiva. Nadakip at ibinilanggo si Waling-Waling sa Muntinlupa.¹¹

Epektibo nitong dudurugin ang paglaban ng mga Huk sa Isla ng Panay ngunit magtatanim din ito ng binhi sa susunod na yugto ng rebolusyonaryong digma. Si Waling-Waling at ang kaniyang asawang si Ka Andres Togonon ay kasama sa mga unang nilapitan ng unang pangkat ng mga kabataang rebolusyonaryo na nagbreyktru sa muling pag-oorganisa ng armadong pakikibaka sa Isla ng Panay sa payong ng PKP-BHB noong 1971. Ang mga putok ng BHB sa Guinlakan naman ay tumutukoy sa unang labanan sa pagitan ng BHB at Philippine Constabulary sa Guinlakan, Bingawan, Iloilo, noong 1973 kung saan umabot sa 20 ang napaslang na militar habang anim naman ang nagmartir na mga kasama. Naganap ang naturang labanan dalawang kilometro ang layo mula sa Nalbugan.

Mahihinuha rin ang partikular na pag-aakda ng Isla ng Panay bilang pook ng paglaban sa "Balatik," binalaybay na binasa ni Maya sa harap ng isang yunit ng BHB na binigyan ng pangalan bilang Platun Red Balatik. Dito makikita na ang pagsasanib ng lokal na kaalaman na nakaugat sa Sentral Panay sa paghihiraya ng rebolusyonaryong digma. Dito ginagamit ang Balatik o "Orion's Belt" na hahampas sa Bakunawa bilang metapora para ilarawan ang platun ng BHB. Ayon sa tradisyonal na astronomikal na kaalaman ng mga katutubong Tumandok (Panay-Bukidnon sa tala ng estado at akademya) ng Sentral Panay, ang Bakunawa bilang serpiyenteng lumalamon sa buwan ay nagdudulot ng masamang ani (Salditos, *Astronomical Lore and Legends about Celestial Bodies of the Tumandok* 4):

...Ikaw ang matalas na laslas sa lalamunan
Ng gahamang Bakunawa!
Sino'ng makapipigil sa takipsilim
sa pagputong ng korona sa buwan?
Sino'ng makapipigil sa ritwal ng pagbibilad ng palay
sa liwanag ng gabi
Para sa masaganang ani?
Sino'ng mangangahas na sumupil
Sa ating matagal nang hangad?
Ipundar ang Pulang kapangyarihan
Para sa ating kasarinlan!
Balatik, balatik, ng kagubatan,
Kaisa ka ng bayang api at pinagsasamantalahan.
Armas ng masa sa digmang gerilya
Lihim na nakaangat, lingid sa kaaway.
(Salditos, 50: *Mga Binalaybay Ni Roger Felix Salditos*
(*Mayamor / Maya Daniel*) 50)

May partikular na diin ang maraming binalaybay ni Maya sa paglalarawan sa buhay at pakikibaka ng mga Tumandok upang ipaglaban ang kanilang lupa at kabuhayan. Bagay itong makikita sa "Lupang Ipinaglalaban":

Amin itong lupa, lupaing ipinakupagpatayan
Ito ang aming buhay, di matutumbasan ng pilak
Kalamnan nitong lahi, nakatahi sa kasaysayan
Pataba nitong lupa, mga kalansay ng kanunuan
Sa tulos nitong budyak, saksi itong alangaang
Sumpa ng punong Kamandag, ang lason ni Kamatayan
Kidlat man sa bundok Angas, sundang ni Amag-iran
Ugong ng abangay, ang siyang nagpapatunay (44)

Tulad ng maraming katutubong grupo sa bansa at sa ibang bahagi ng mundo, ang kasaysayan ng mga Tumandok sa kabundukan ng Sentral Panay ay nakamarka sa lupa bilang pinagmulan ng kanilang kabuhayan, pook na ginagawang tahanan. Sa mga binalaybay ni Maya, may pagsasama ang gayong katutubong kaalaman mula sa epikong kosmolohiya ng mga anyong-tubig at lupa, taksonomiya ng flora at fauna, hanggang sa mga yumaong epikong bayani. Tampok din ang gayong tekstuwal na operasyon sa binalaybay na “Kapirasong Lamang ang Kanilang Langit”:

Kapirasong lamang ang kanilang langit
Ang balatik, moroporo at sampok-maya,
doon nakasabit
Ang langit na ito ay ibinagsak sa kanila
ng militar na nanalanta,
Habang nagaganap ang mga pambobomba.
Noon ay mayroon silang mga ilog at sapa
Pan-ay, Manilamon, Binitanga,
Marandan, Mambusao at marami pang iba,
Isang payak na pangarap: magbungkal ng lupa
Mamuhay sa lupain ng kanilang mga ninuno,
Pakainin ang kanilang mga anak at apo
At mamatay nang matanda’t magbalik sa katawang-puno. (6)

Ngunit ang pag-uugat sa lokal na tereyn at historikal na danas ay hindi lamang pag-alala sa galimig ng ginintuang nakaraan ng taal na kultura dahil ito’y inuugnay sa mahabang kasaysayan ng pang-aapi at pagsasamantala sa isang banda at magiting na pakikibaka sa kabilang banda:

At mamatay nang matanda’t magbalik sa katawang-puno.
Dinambong ng mga mananakop ang lahat ng ito.
Ngunit nang dumating ang mga mananakop
Upang lipulin silang mga Tumanduk,
Sila’y nagsuot ng kidlat at kulog
At ang kanilang mga anak na nasa tamang gulang
Ay tumahak sa landas ng matagalang digmang bayan. (6)

Mahalagang konteksto sa kasaysayang ito ang patuloy na pagharap ng mga Tumandok sa panganib mula sa patuloy na pagsasantabi ng gobyerno; pagkakait sa kanila ng edukasyon at serbisyong pangkalusugan; pang-aagaw sa kanilang mga lupang-katutubo; talamak na kahirapan dahil sa paghahari ng mga panginoong maylupa at negosyante-usurero sa produksiyong agrikultural; at matinding militarisasyon ng kanilang mga komunidad. Ito ang mismong paksa ng tulang “Pangangamkam sa Lupang Ninuno ng mga Tumanduk”:

Narito ang aming buhay –
sa Milagrosa, Karatak, Malido
linga, mga melon
at mga gulay,
mga ilang para sa pangangaso,
mga ilog na may kasili,
at walang mga ahas na nagsasalita.
Sina Datu Labawdunggon at Matang-ayon
ay nagtalik sa malawak na kaparangan
at kinumutan ang sarili ng kalangitan.

Ngunit isang araw, ang mga ahas ay nagsalita:
“Bawal ang mabuhay dito,” anila,
at ang lupaing ito na sagana sa buhay
ay idineklarang apoy ng impyerno
ng mga sumasabog na bomba
at tumatagos na mga bala...

Ang mga asong-ulol ng digma
sa ahas na balatkayo
ay nanugis ng tao.
Para sa mga dayo
sa tinagurian nilang paraiso,
ang paalala ay mababasa:
“Mag-ingat sa mga ligaw na bala!” (34-35)

Sa *Wars of Extinction* (2017), isinalaysay ni Arnold Alamon kung paanong ang historikal at sistematikong diskriminasyon at pang-aapi sa mga katutubong Lumad ng Mindanao ay pinatindi ng pagpasok ng neoliberal na globalisasyon. Ang mas malalim at malawak na integrasyon ng katutubong ekonomiya sa pangangailangan ng pambansa at pandaigdigang ekonomiya ay nangangahulugan ng pagdarambong sa kalupaan, ilog, at likas na yaman na nakapaloob sa mga lupang ninuno. Ang militarisasyon ng mga katutubong komunidad sa ganitong balangkas ay paraan ng estado upang durugin ang paglaban sa pagpasok ng kapitalistang interes. Gaya ng ipinakita ng ilang mga pag-aaral (Bañez, “The Political Biography of Dalama: From Binukot to Revolutionary”; Edaniel and Inoceto; Talledo, *Construction of Identity in Central Panay: A Critical Examination of the Ethnographic Subject in the Works of Jocano and Magos*), parehong kasaysayan ang hinarap ng mga Tumandok ng Sentral Panay.

Idineklara sa bisa ng Proklamasyon Bilang 67 ni Pangulong Diosdado Macapagal noong 1962 na bahagi ng military reservation ng Armed Forces of the Philippines (AFP) ang 33,310 ektarya sa Jamindan, Libacao, at Tapaz sa Capiz, kabilang na ang mga lupang ninuno ng mga Tumandok. Ang matinding militarisasyon sa mga lupang ninuno ay lumikha ng bagong makauring ugnayan sa pagitan ng militar na gumanap bilang mga panginoong maylupa at mga Tumandok na ginawang mga upahan na pinapabayad ng tumado o upa sa lupa ng huli (Edaniel at Inoceto 86). Nagtatayo ang Philippine Army ng mga detachment sa mga barangay hall, paaralan, daycare center, gym, at iba pang mga sibilyang estruktura sa lupain ng mga Tumandok.

Nagbabantang mabura sa mapa ang barangay Garangan, Masaroy, Agcalaga, Alibunan, Toyungan, Cahigon, Binolusan Pequeno, Guinboyungan, at Marandig sa Calinog, Iloilo na bahagi ng mga lupang ninuno ng mga Tumandok sa isinusulong na proyekto ng gobyerno na konstruksiyon ng Jalaur mega dam. Ang P11.212 bilyong Jalaur River Multipurpose Project Phase II (JRMP II) ay

sinimulan noong 2013 sa termino ni Pangulong Benigno Aquino III. Ito ay popondohan ng P8.94 bilyon na utang mula sa Export-Import Bank of Korea (Panay Today). Bukod sa pagpapaalis sa mga Tumandok sa kanilang mga komunidad at pagwasak ng kanilang kabuhayan, ang konstruksiyon ng dam ay sisira din sa mga katutubong palatandaan, sagradong pook, lugar para sa mga ritwal, at libingan ng mga Tumandok (Mangilog and Balani). Nariyan din ang Panay River Basin Integrated Development Project (PRBIDP) na pinaplanong itayo sa Tapaz at tinataya ng National Irrigation Administration (NIA) na magiging mas malaki pa sa JRMP II. Nagkakahalaga ito ng P18 bilyon at popondohan ng utang mula sa Tsina bilang isa sa malalaking proyekto na inihandog ni Pangulong Rodrigo Duterte sa opisyal na pagbisita sa Tsina noong Oktubre 2016 (Conserva).

Ang ganitong mga hamon ay nagpatibay sa hanay ng mga Tumandok. Lumaban ang mga Tumandok sa kolonyal na paghahari ng mga Espanyol, Amerikano, at Hapones, at sa matinding panunupil ng diktadurang Marcos noong dekada 1970 at 1980, at patuloy silang lumalaban hanggang sa kasalukuyan para sa kanilang lupa, buhay, kabuhayan, kultura, at mga karapatan. Ang tindi ng inhustisya laban sa kanilang bayan ay nagtulak din sa maraming Tumandok na lumahok sa armadong pakikibaka ng PKP-BHB. Ang kanilang tahanan sa bulubunduking interyor ng Sentral Panay ay siya ring hangganan ng apat na probinsya ng mga lalawigan ng Iloilo, Capiz, Antique, at Aklan na maituturing na puso ng rebolusyonaryong digmang bayan sa Isla ng Panay (Salditos, *Notasyon Sa Kasaysayan Sang Pagdebelopar Sang Rebolusyonaryong Hilikuton Kultural Sa Panay*).

Para kay Alain Badiou, ang panulaang komunista ay isang pagbawi sa anyong epiko at pagbibigay ng bagong hugis nito bilang epiko ng kabayanihan ng mga inaapi. Kontra sa tradisyonal na panitikang pinapalagay ni Badiou na nakaugat sa mga lumang panlipunang herarkiya at laban sa modernong panitikan na bihag pa rin ng kaligiran ng kapitalistang merkado na mas pinahalalagan ang pagkamal ng kita, ang mga binalaybay ni Maya ay nagbubuo ng bagong pagpapahalaga na nagbabaligtad sa nakagisnang herarkiya ng representasyon. Imbes na mga hari, prinsipe at dakilang ninuno ang pangunahing tauhan, itinatanghal ang mga nasa ilalim na mga tunay na bayani. Habang ang mga lumang anyong pampanitikan katulad ng sugidanon

at ambahan, kasunod ng alituntunin ni Mao Zedong sa kaniyang mga panayam sa Yenian hinggil sa sining at panitikan, ay binibigyan ng bagong nilalaman tungkol sa pag-aalsa ng pamayanan. Sa bagong panulaang ito, ang mga manggagawa, magsasaka, pulang mandirigma, at ang kanilang pakikibaka ang nagiging bida at paksa ng panitikan. Ito ay isang epiko, wika nga ni Badiou, “ng sambayanang nasa proseso ng paglikha ng bagong mundo” (95).

Samakatwid, idinurugtong ni Maya ang mga lokal na praktika, kaalaman, at wika ng mga Tumandok na magsasaka ng Sentral Panay sa isang pambansa at internasyonalistang rebolusyonaryong simulain na isinusulong ng PKP-BHB upang pagbuklurin ang mga inaapi laban sa pamamayani ng puhunan at neokolonyal na estado. Sa gayong pagtatagpo, pinapanatili ang mga katutubong kaalaman at praktika sa harap ng pananalasa ng lohika ng kapitalistang akumulasyon at militarisasyong nagdudulot ng pinsala sa lupang ninuno, kabuhayan, at kultura ng mga Tumandok.

KONGKLUSYON

Tinataglay ng mga binalaybay ni Maya ang kapangyarihan bilang bagong epiko ng rebolusyon na nananawagang ipagtanggol ang mga katutubo at pesanteng komunidad na inaatake ng kapitalistang pandarambong at nagpapahayag ng pag-asam para sa komunistang hinaharap. Inaakda rito ang Isla ng Panay bilang lunan ng mga aktuwal na pangyayari sa kasaysayan ng pagsasamantala, panunupil, at paglaban na nagpapatuloy sa pagsasalaysay sa katapangan at kadakilaan nina Labaw Donggon, Humadapnon, Dumaladap at iba pang mga dakilang bayani at martir laban sa mga materyal na puwersa na nagbabanta sa mga Tumandok at sambayanang Pilipino.

Ang mga sulatin ni Maya ay dalawang beses na naisantabi. Hindi lamang ito binabalewala bilang akda ng isang rebolusyonaryo na naglilingkod sa mga isinasantabing sektor at sa gayon ay lumilikha ng panitikan sa labas ng mga espasyong binibigyan ng pribilehiyo ng mga dominanteng institusyong pangkultura. Sa kabila ng mga pagtatangka na mas maging inklusibo, hindi pa rin nawawala ang pagsasantabi sa mga akdang pampanitikan mula sa Kabisayaan at Mindanao:

May di-kritikal na pagtrato sa pambansang panitikan bilang kapareho lamang ng mga namamayaning panitikan, ang panitikan ng “korte at puhunan,” na pangunahing

nililikha at tinatangkilik ng maliit na pangkulturang elit at may panlabas na anyong kinakatangian ng paggamit ng dayuhang wika (Espanyol at Ingles), at, sa ilang pagkakataon, sa panitikan mula sa pangunahing rehiyon ng bansa kahit na isinusulat ito sa katutubong wika (i.e. Tagalog) at may popular na katangian. (Mojares, “*On Native Grounds: The Significance of Regional Literature.*” Akin ang salin)

Kung kaya ang pagsisikap ni Tariman na ipakilala si Maya sa higit na maraming mambabasa ay makabuluhang kontribusyon sa pagpapayabong ng pambansang wika at pagsusulong ng makabayan, siyentipiko, at makamasang kultura. Ito ay paglalakip ng mga panlipunang partikularidad at kasaysayan ng Isla ng Panay sa pangkalahatang naratibo ng pambansang pagpapalaya, isang naratibo na bagaman iisa ay nagsasanga sa pagdaloy nito sa iba’t ibang kapuluan, kabundukan, at mga wika ng ating bayan.

Ang pamamayani ng estado ng dominanteng anti-komunistang ideolohiya, at nitong huli ng diskurso ng kontra-terorismo, ay nagbibigay ng lehitimasyon sa mga inhustisya at pagyurak sa karapatan ng nakararami. Pilit nitong binubura sa ating alaala ang mahabang kasaysayan ng pakikibaka ng mga manggagawa, magsasaka, katutubo, at ibang inaaping grupo sa lipunan. Ang paglalathala ng mga binalaybay ni Maya ay nag-aambag sa pagbabalikwas mula sa gayong mga tanikala. Ito’y paghihiraya ng buhay na labas at lampas sa sistemang mapang-api at mapagsamantala. Ito’y nag-aanyaya sa mambabasa na baguhin ang mundo. ♦

MGA TALA

- 1 Puwede itong maakses sa facebook.com/mayadaniel at mayadanielblog.wordpress.com.
- 2 Mula sa puntong ito, ang lahat ng mga panayam kay Ruth Salditos ay tumutukoy sa panayam na ito.
- 3 Ang Hiligaynon ay isang lingguhang magasin na nagsimulang maglathala ng mga seryalisadong nobela, maikling kuwento, tula, lathalain, balita, at iba pang artikulo sa wikang Hiligaynon, ang lingua franca sa isla ng Negros at Panay.
- 4 Si Jose Percival Estocada Jr., gamit ang pangalang Andante Arador, din ang awtor ng popular na kantang “Ako Mangunguma.” Isinalin ito sa Tagalog at pinopularisa ng grupong Patatag sa kanilang album na *Nagbabagang Lupa* (Salditos, *Notasyon Sa Kasaysayan Sang Pagdebelopar Sang Rebolusyonaryong Hilikuton Kultural Sa Panay*).
- 5 Mula sa puntong ito, ang lahat ng panayam kay Roger Felix Salditos o Maya Daniel ay tumutukoy sa panayam na ito.
- 6 Isinalin ni Mayamor sa Hiligaynon ang sumusunod na mga tula ni Mao Zedong: “Bukid sang Chingakang,” “Ang Malawig nga Martsa,” “Sa Pagkaagaw sang Nanking sang Hangaway sang Banwa para sa Kahilwayan,” at “Sabat kay Liu Ya-tzu.” Isinalin naman niya ang sumusunod na mga tula ni Ho Chi Minh: “Mapamukaw nga Binalaybay,” “Mabudlay ang Dalanon sang Kabuhi,” “Ang Gapos nga Salsalon sa Tiil,” “Pagtuon Hampang nga Ahedres,” “Sa Gin-anunsyar sa Pahayagan nga Pagpadungog kay Willkie,” “Isa ka Gab-i sa Panahon sang Tigralagas,” “Pagsuroy sa Kabukiran Matapos Mabilanggo,” at “Pagbayo sang Palay.”
- 7 Ayon kay Ruth Salditos, nagwagi si Felix ng unang gantimpala sa logo competition ng National Statistics Authority sa Iloilo noong 1989. Ginawaran din siya ng gantimpala ng FLAG Philippines at Cultural Center of the Philippines para sa kaniyang sining-biswal noong 1990.
- 8 Ayon sa isang saksi na nakausap ng tatay ni Kerima na si Pablo Tariman, nagtamo lamang si Kerima ng mga tama ng baril sa kaniyang mga daliri pero nagpasya ang militar na tapusin ang buhay niya. Isa itong lantarang paglabag sa mga batas ng digmaan at international humanitarian law na nagbabawal sa pagpatay sa mga mandirigmang *hors de combat* o hindi na makalaban (Karapatan).
- 9 Batay ang impormasyong ito sa mga tala na kalakip sa manuskrito ng mga salin na ipinasa ni Kerima sa UP SWF Diliman noong 2018. Hindi ko na siya nakapanayam upang higit na magpalalim tungkol sa proseso niya ng pagsasalin.
- 10 Ilan sa mga akdang isinalin ng kilusang rebolusyonaryo patungo sa pambansang wika ay mga sulating teoretikal na tinatanaw nitong makatutulong sa paglalapat ng Marxistang lapit sa pagbasa at pagbago ng lipunang Pilipino: ang mga *Siniping Pangungusap ni Tagapangulong Mao*, ang *Limang Gintong Silahis*, at panayam sa Yenang hinggil sa sining at panitikan ni Mao Zedong; *Ang Estado at Rebolusyon*, *Kaliwang-Panig ng Komunismo*, *Isang Sakit ng Kamusmusan*, at *Dalawang Taktika ng Sosyal-Demokrasya sa Demokratikong Rebolusyon* ni V.I. Lenin; *Mga Pundasyon ng Leninismo* at *Ang Kasaysayan ng Partido Komunista ng Unyong Sobyet (Bolshevik)* ni Joseph Stalin; at *Manipesto ng Partido Komunista* ni Karl Marx at Friedrich Engels (Atienza 74–76). Isinagawa ang pagsasalin ng mga akdang ito sa direksiyon ng Kawanihan ng Pagsasalin (KAWSA) ng PKP. Bukod sa mga pagsasalang kinomisyon ng Partido bilang bahagi ng gawaing ideolohikal nito ay naisasagawa rin ang mga pagsasalin batay sa sariling inisyatiba ng mga kasama (De Villa 79).
- 11 Sinamahan ni Waling-Waling sa Muntinlupa ang kaniyang asawa na si Ka Andres Togonon, lider magsasaka na nauna nang ibinilanggo ng mga awtoridad. Doon isinilang ang kanilang panganay na anak na naging inaanak ni Amado V. Hernandez, manunulat at lider-obraero ng Congress of Labor Organizations (CLO) na nakadetene sa parehong bilangguan (Salditos, “Remedios Paraiso-Gomez (Kumander Liwayway) Kag Coronacion Chiva-Togonon (Kumander Waling-Waling): Kababainhan Nga Kumander Kag Mga Martir Sang Pungsoodnon-Demokratikong Paghimakas Sang Pumuluwo”).

MGA SANGGUNIAN

- Alamon, Arnold. *Wars of Extinction: Discrimination and the Lumad Struggle in Mindanao*. Iligan City: Rural Missionaries of the Philippines Northern Mindanao Sub-Region, 2017. Limbag.
- Atienza, Monico. *Kilusang Pambansa-Demokratiko sa Wika*. Quezon City: Sentro ng Wikang Filipino Unibersidad ng Pilipinas, 1992. Limbag.
- Badiou, Alain. "Poetry and Communism." Sa *The Age of the Poets and Other Writings on Twentieth-Century Poetry and Prose*. Salin ni Bruno Bosteels. London: Verso, 2014. 93–108. Limbag.
- Bañez, Ma. Arve. "The Political Biography of Dalama: From Binukot to Revolutionary." *Tambara*, 19 (2002): 123–38. PDF.
- . "Tumandok Waterlore in RF Salditos Brushstrokes." *Artplus Magazine*, May. 2017, <http://www.artplus.ph/features/tumandok-waterlore-in-rf-salditos-brushstrokes>. Onlayn.
- Burgos, Nestor. "Soldiers, Cops Massacred 7 Alleged NPA Rebels in Antique, Families Say." *Philippine Daily Inquirer*, 17 Ag. 2018, <https://newsinfo.inquirer.net/1022373/army-troops-police-massacred-7-alleged-npa-members-in-antique-families-say>. Onlayn.
- Conserva, Louine Hope. "P18-B Panay River Basin Project to Be Funded by China." *Business World*, 10 En. 2017, <http://www.bworldonline.com/content.php?section=Nation&title=p18-b-panay-river-basin-project-to-be-funded-by-china&id=138828>. Onlayn.
- Constantino, Renato. "Identity and Consciousness: The Philippine Experience." Sa *Neocolonial Identity and Counter-Consciousness: Essays on Cultural Decolonization*, pinatnugutan ni Istvan Meszaros. London: Merlin, 1978. 25–93. Limbag.
- De Dios, Emmanuel. "The Erosion of the Dictatorship." Sa *Dictatorship and Revolution: Roots of People's Power*, pinatnugutan nina Petronilo Bn. Daroy et al. Manila: Conspectus Foundation Inc., 1988. 70–131. Limbag.
- De Villa, Ma. Theresa. *Teorya at Praktika Ng Pagsasalin Ng Philippine Society and Revolution Ni Amado Guerrero 1968-1982*. Quezon City: UP Center for Integrative and Development Studies, 2002. Limbag.
- Deville, Gary. "Art Shows Struggle of Tumandok People of Panay." *Philippine Daily Inquirer*, 18 May. 2009, p. C3. Limbag.
- Durkheim, Emily, and Weber Felix. "The Church and the Human Rights Struggle in the Philippines (Extract; Agosto 12, 1978)." Sa *Dictatorship and Revolution: Roots of People's Power*, pinatnugutan nina Aurora Javate-De Dios et al. Manila: Conspectus Foundation Inc., 1988. 418–424. Limbag.
- Edaniel, Karen, at Irish Inoceto. *External and Internal Factors on the Class and Gender Relations of the Tumandok of Central Panay*. 2002. Manuskrito.
- Encontro, Jayrel. "RF Salditos Holds Exhibit in WVSU." *The News Today*, 27 May. 2009, <http://www.thenewstoday.info/2009/05/27/rf.salditos.holds.exhibit.in.wvsu.html>. Onlayn.
- Firmeza, Ruth, et al. *STR, Mga Tula Ng Digmang Bayan Sa Pilipinas*. Pilipinas: LINANG Kilusan sa Paglilintang ng Rebolusyonaryong Panitikan at Sining sa Kanayunan, 1989. Limbag.
- Guillermo, Alice. "Mao Zedong's Revolutionary Aesthetics and Its Influence on the Philippine Struggle." Sa *Mao Zedong Thought Lives: Essays in Commemoration of Mao's Centennial*. Utrecht: Center for Social Studies & New Road Publications, 1995. 40–82. Limbag.
- Guillermo, Gelacio. "Ibaha ang Paksa? Ang Kasalukuyang Panulaang Makabayan sa Panahon ng Krisis at Rebolusyon." *Bulatlat*, Dis. 2005, <http://bulatlat.com/main/2005/12/06/ibaha-ang-paksa/>. Onlayn.
- . "Introduksyon." Sa *Muog: Ang Naratibo ng Kanayunan sa Matagalang Digmang Bayan sa Pilipinas*, ng Instityut sa Panitikan at Sining ng Sambayanan (IPASA). Quezon City: University of the Philippines Press, 1998. xix–lix. Limbag.
- Guillermo, Ramon. "Panimula." Sa *Pag-Aklas Pagbaklas Pagbagtas: Politikal Na Kritisismong Pampanitikan*, ni Rolando Tolentino, Quezon City: University of the Philippines Press, 2009. Limbag.
- Hau, Caroline. "The Politics of Criticism." Sa *Necessary Fictions: Philippine Literature and the Nation 1946-1980*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2000. 243–270. Limbag.

- Karapatan. "Investigate Possible IHL Violations vs Kerima Tariman." *Karapatan.Org*, 26 Ag. 2021, <https://www.karapatan.org/investigate+possible+ihl+violations+vs+kerima+tariman>. Onlayn.
- Mangilog, Jude, at Mar Anthony Balani. *Necropolitics: Panay's Tumandok Burial Grounds and the Jalaur River Multipurpose Project Phase II*. May. 2016. Manuskrito.
- Mao Zedong. "Talks at the Yen-an Forum on Literature and Art." Sa *Selected Works*, vol. 3. Peking: Foreign Languages Press, 1975. 69–98. Limbag.
- Mojares, Resil. "An Immodest Proposal for Literary Studies." Sa *Interrogations in Philippine Cultural History*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2017. 97–112. Limbag.
- . "On Native Grounds: The Significance of Regional Literature." *Buglas Writers Project*, 2 Set. 2020, <https://buglas-writers.medium.com/on-native-grounds-the-significance-of-regional-literature-9d547deaa0a3>. Onlayn.
- Montañez, Kris. *The New Mass Art of Literature and Other Related Essays (1974-1987)*. Manila: Kalikasan Press, 1988. Limbag.
- National Federation of Sugar Workers. *Sugar: Honey for a Few Blood and Sweat for Many*. Manila: EILER, 1984. Limbag.
- Negros Island Regional Committee, Communist Party of the Philippines. "Highest Revolutionary Tribute to Ka Ella and All Our People's Martyrs and Heroes!" *Philippine Revolution Web Central*, 8 Set. 2021, <https://cpp.ph/statements/highest-revolutionary-tribute-to-ka-ella-and-all-our-peoples-martyrs-and-heroes/>. Onlayn.
- Panay News. "They Were All Shot in the Head." *Panay News*, 17 Agosto 2018, <https://www.panaynews.net/they-were-all-shot-in-the-head>. Onlayn.
- Panay Today. "International Solidarity Mission on Panay Mega Dam Launched." *Panay Today*, Hul. 2016, <https://www.panaytoday.net/2016/07/15/international-solidarity-mission-panay-mega-dam-launched/>. Onlayn.
- Salditos, Roger Felix. *50: Mga Binalaybay Ni Roger Felix Salditos (Mayamor/Maya Daniel)*. Quezon City: UP Sentro ng Wikang Filipino, 2020, https://swfupdiliman.org/?__wpdml=567. PDF.
- . *Astronomical Lore and Legends about Celestial Bodies of the Tumandok*. 2009. Manuskrito.
- . "Morning Star." *The Manila Times*, 17 Dis. 2016, <https://www.manilatimes.net/2016/12/17/weekly/the-sunday-times/morning-star/302324>. Onlayn.
- . *Notasyon Sa Kasaysayan Sang Pagdebelopar Sang Rebolusyonaryong Hilikuton Kultural Sa Panay*. 2005. Manuskrito.
- . "Old Unwritten Love Poem & Mountain Has Life." *The Manila Times*, 5 Mar. 2016, <https://www.manilatimes.net/2016/03/05/weekly/the-sunday-times/old-unwritten-love-poem/248605>. Onlayn.
- . "Remedios Paraiso-Gomez (Kumander Liwayway) Kag Coronacion Chiva-Togonon (Kumander Waling-Waling): Kababainhan Nga Kumander Kag Mga Martir Sang Pungsodnon-Demokratikong Paghimakas Sang Pumuluyo." *Maya Daniel Blog*, 5 Nob. 2015, <https://mayadanielblog.wordpress.com/2015/11/05/14>. Onlayn.
- . "Somewhat a Love Poem." *The Manila Times*, 27 Ag. 2016, <https://www.manilatimes.net/2016/08/27/weekly/the-sunday-times/somewhat-a-love-poem-1/282399/>. Onlayn.
- . "Verse #3." *The Manila Times*, 14 En. 2016, <https://www.manilatimes.net/2017/01/14/weekly/the-sunday-times/verse-3/306926>. Onlayn.
- Sison, Jose Maria. "Philippine Society and Revolution." Sa *Selected Readings from the Works of Jose Maria Sison*, Sixth Edition. Paris: Foreign Languages Press, 2021. 1–186. Limbag.
- . *Struggle for National Democracy*. Ed. Luis Teodoro, New Edition, Manila: Amado V. Hernandez Memorial Foundation, 1972. Limbag.
- Subingsubing, Krixia, and Maricar Cinco. "Kerima Lorena Tariman: She Knew 'the Value of People, Land, Poetry.'" *Philippine Daily Inquirer*, 23 Ag. 2021, <https://newsinfo.inquirer.net/1477210/kerima-knew-value-of-people-land-poetry>. Onlayn.
- Talledo, Tomasito. *Construction of Identity in Central Panay: A Critical Examination of the Ethnographic Subject in the Works of Jocano and Magos 1* (2004): 111–123. Limbag.

---. "Felix Salditos (1958-2018), the Poet Mayamor Daniel of Panay Island." *Bulatlat*, 14 Okt. 2018, <https://www.bulatlat.com/2018/10/14/felix-salditos-1958-2018-the-poet-mayamor-daniel-of-panay-island/>. Onlayn.

Tariman, Kerima Lorena. *Pag-Aaral Sa Oras: Mga Lumang Tula Tungkol Sa Bago*. Quezon City: High Chair, 2017. Limbag.

---. "#RevolutionGo: Tungkol Sa Makabayang Panitikan Sa Panahon Ng Facebook, Twitter at Instagram." *Bulatlat*, 5 Set. 2016, <https://www.bulatlat.com/2016/09/05/revolutiongo-tungkol-sa-makabayang-panitikan-sa-panahon-ng-facebook-twitter-instagram/>. Onlayn.

Wright, Sarah, and Ma. Diosa Labiste. *Struggles of Struggle: Experiences of Land Reform in Negros Island, Philippines*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2018. Limbag.

Young, Robert. *Marcos Against the Church: Economic Development and Political Repression in the Philippines*. Quezon City: New Day Publishers, 1993. Limbag.

APENDIKS

MGA AKRONIM

Armed Forces of the Philippines - AFP
Basic Christian Communities - BCCs
BHB - Bagong Hukbong Bayan
JRMP II - Jalaur River Multipurpose Project Phase II
PDPP - Pambansa Demokratikong Prente ng Pilipinas
PKP - Partido Komunista ng Pilipinas
PRBIDP - Panay River Basin Integrated Development Project

PASASALAMAT

B agaman hindi na niya ito mababasa, nais kong magpasalamat, una sa lahat, kay Maya Daniel, na nakapanayam ko pa sa pamamagitan ng email noong 2017. Lubos ding pasasalamat sa kaniyang kabiyak na si Ruth Salditos na nagpaunlak sa aking hiling na makapanayam at mabigyan ng akses sa kaniyang mga sulatin. Nagpapasalamat ako kay Tomas Talledo sa kaniyang hindi matatawarang tulong sa pagpapaunlad ng pagsusuri sa panulaan ni Salditos. Salamat din kay Mary Claire Umali sa mga mungkahi para sa pagpapaunlad ng aking salin ng ibang binalaybay ni Maya. At huli, salamat kina Raniela Barbaza at Alwin Aguirre sa pagbibigay ng pagkakataon na maibahagi ang aking mga panimulang saliksik hinggil sa mga binalaybay ni Salditos sa klase at kolokyum ng kolehiyo noong 2018.

HINDI TAYO BASTANG MADUDUROG NG KAAWAY

ni Mayamor (Roger Felix Salditos),
Salin ni Karlo Mikhail Mongaya

Hindi na tayo bastang madurog
Sa bagyo ng reaksyon;
Sa matagumpay na pakikibaka,
Malalim na tayong nakaugat sa
Malawak at mulat na masa,
Na may walang humpay na lakas;
Mga pagkatalo'y ating hinarap
At patuloy na iniigpawan;
Inukit na ng kasaysayan
Ang ating pagtalo ng binatalyong
Lakas ng kaaway,
Nilipol at nilamon ng gubat.

Hindi tayo bastang madurog,
Sa atake ng reaksyon
Malayo na ang ating narating
Tayo'y patuloy na sumusulong
Mula sa huling putok

Ng HMB sa Nalbugan
Ang bagang lumiyab sa mga putok
Ng NPA sa Guinlakan,
Pabatid sa muling pagbangon
Ng rebolusyonaryong kilusan.

Oo, malayo na ang ating narating
Mula sa muling pagtatag at paghingkud-hingkod
Hanggang sa gitna ng pakikibaka tayo'y nahubog
Saksi ang Bundok Dila-dila,
Sina Waling-Waling ng Jalaud
At Amang Andres Togonon,
Mga bantog na rebolusyonaryo
Ng tatlong henerasyon
Saksi sina Amang Toray
At Amang Bantiling
Kasama ang mga kadre at mandirigma
Ng dekada sitenta, mga baguhan —
Mga bulaklak na bagong-sibol,
Ugat-balagon na tumibay
Sa yuko ng Marandig,
Nanatili ang lilim kay Amang Mayok
Napanday ang Taroytoy sa paninindigan ni Amang Mauring

Bumalik sa Pan-ay, sa Bundok Mamba,
Sa talibong ni Amang Doming;
Nakitil man ang unang mga usbong
Ngunit sumasanga;
Sino ang makakakubkob ng Bundok Baloy,
Balabag at Igabon?
Dumarami ang kakahuyan
At sumisikad ang rebolusyon!

Hindi tayo bastang madurog,
Dahil tayo'y bumabangon at sumusulong
Hindi tayo matalo-talo, iyan ang tuos —
Dahil ang ating tindig,
Sumpa pa sa kasaysayan
Para lamang sa katarungan at kalayaan;
Sino ang makakapatag ng kabundukan,
Ng makauring poot sa puso?
Pinakita na ng ating danas —
Hindi ang Scout Rangers ni Kor. Buan
Kung mula sa nakaraan, hindi si Gafate,
Remetri, Garbo, Ojaman
Hindi si Comilang, Sol Legaspi, Nick Roca, Porping Cataluna
Hindi si Marcos, Aquino, Ramos, Estrada
Hindi si Gloria, Noynoy o kaya si Duterte
Dahil may kilat man sa langit, ungol ng Bukid Nausan
Hindi tayo mayayanig ng naghaharing uri, hindi magpa-alipusta
Kaninumang reaksyonaryo, hindi tayo sasamba!

(2006)

ANG MALAYANG TALUDTURAN KO

ni Mayamor (Roger Felix Salditos)
Salin ni Karlo Mikhail Mongaya

Ang malayang taludturan ko
Sabi nila
Ay walang prosodyo.

Oo, hindi ako sumusulat
Gamit ang mga kinaugaliang anyo —
Tulad ng iambiko, anapestiko,
Trochaiko at dactyliko,
Ni sa mga anyong tradisyunal
Ng villanellya, sestina, sonneta,
Tanaga, rondeau, komposo,
At dramatikong monologo.
Ang malayang taludturan ko
Ay puno ng linyang
Hindi mawari
Kung saan ka hihinga.

Kaya sa mga kritiko —
Pasensya na kayo
At iba ang panulat ko.

Nagsusulat ako
Hindi sa mesa
Kundi habang nakagapang sa lupa;
Hindi gamit ang kompyuter
Kundi sa kaha ng sigarilyo at gilid ng pahayagan;
Hindi sa mapayapang lugar
Kundi sa gitna ng matagalang digmang bayan;
Hindi sa maginhawang kwarto
Kundi sa walang-hangganang gubat
Na walang ilaw ng bumbilya
Ngunit nasa ilalim ng tanglaw ng buwan;

Hindi ako nagtutula
Na bitbit ang diksyonaryo;
Na may maraming panahon
Para sa pagpalawak ng imahinasyon;
Sa pagpapadalisay ng mga silabiko
At mga linyang may perpektong tugma
Na ayon nga sa mga napag-aralan ko —
Dahil tumutula ako hindi sa papel
Kundi sa gatiyo ng baril;
Sinusulat ko ito sa madaling araw
Para sa isang selebrasyon sa hapon
Kasama ang masa.

Ang mga berso ko ay nasa bulsa
Habang nagmamartsa kami sa gabi
Maaari itong mabasa sa pagtawid sa ilog, o sa ulan
Ang malayang taludturan —
Kung talagang malaya —
Mababasa, mabubulok, at makakalimutan

Walang kaso dahil ito'y nagkaroon ng silbi
At kung kinakailangan ay maaaring lumikha ng bago
At ito kahit walang prosodyo
Ay mahapdi sa ulo ng mga kaaway
Ngunit musika naman
Para sa inaapi at sinasamantala.

Di-bale, kaibigan,
Isang araw, susulat ako
Ng tulang istriktong umaayon
Sa tinatawag nilang prosodyo
Dahil sa ngayon, nasa gitna pa ako ng digma.

(Agosto 25, 2003)

Nagtuturo si KARLO MIKHAIL I. MONGAYA sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas sa Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Awtor siya ng mga sanaysay hinggil sa kasaysayan ng mga kilusang panlipunan, diktadurang Marcos, araling pangmidya, at rehiyonal na panitikan at kultura sa Pilipinas. Kasapi siya ng Congress of Teachers/Educators for Nationalism and Democracy at managing editor ng PINGKIAN: Journal of Emancipatory and Anti-Imperialist Education. Nagsusulat din siya sa Global Voices, isang internasyonal at multilingguwal na komunidad ng mga manunulat, tagasalin, at tagapag-taguyod ng karapatang pantao. Maaari siyang makontak sa kimongaya@up.edu.ph.